

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 56
(18643)

2015 чылдың
май 26
вторник

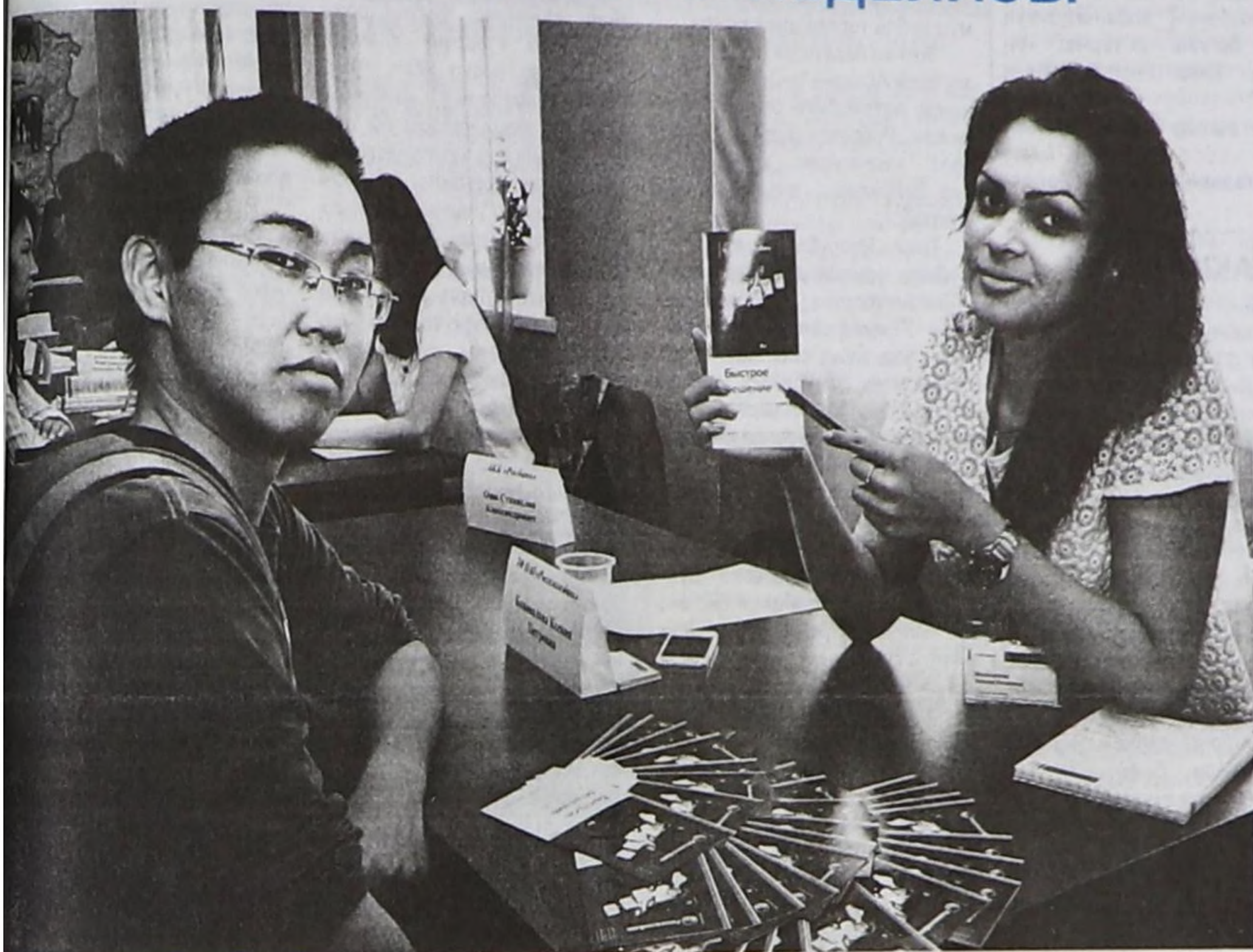
Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

САЙГАРЛЫКЧЫЛАР НЕДЕЛЯЗЫ

Россельхозбанкаһының специализи Ксения Коновалова студент Саян Ооржакка арга-сүмени берип олур.

Май 25-тен 31-ге чедир сайгарлык-
чылар неделязын чарлаан. Биче болгаш
артумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери-
ле янзы-бүрү ужуражылгаларны,
өөредилгелерни болгаш делгелгени
өрттирп турар. Республиканың ырак-
ырок кожуннарында сайгарлыкчыларны
болгаш Тываның күрүне университетиниң

экономика факультетиниң студентилерин
хаара туткан.

Дүүн, май 25-те, экономика факультетиниң 2-ги курузунуң студентилеринге үндүрүг инспекциязы, пенсия фондузу, көдээ ажил-агый болгаш сбербанк, монополияга удур эргелел, чер талазы-биле болгаш оон-даа өске албан черлериниң

специалистери арга-сүмени берип,
тайылбыр ажылын чоруткан. Бо ужура-
жылга студентилерге ажыктыг болгаш
өөредиглиг болган. Студентилер бот-
тарының сонургап турар айтырыгларын
база салган.

Анисья ТЮЛЮШ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Хүннүң медээзи

ТӨРЭЭН ЧЕРНИҢ КААЗЫН КӨӨР ДЭЭШ...

Бо хүннерде Моолдун делега-
циязы туризм талазы-биле бистиң
регионнарывыстың аразынга бот-
боттарынга ажыктыг харылзааларны
сайзырадыр сорулга-биле «Азия төвү»
скульптурлуг комплекске чорааннар.

Убса аймактың бойдус камгалалы
болгаш туризм департаментиниң на-
чальниги Баатар Гандболд болгаш Убса
аймактың «Убсаның туризми» турисчи
информастыг төлтүң начальниги Тов-
санаа Оюнтунгунат олар делегацияның
составынга келгеннер.

«Азия төвү» скульптурлуг комплекстин
директору Омак Ондарга баштаткан
ажылдакчылары аалчыларны чылы-
биле уткуп хүлээп алгаш, Тыва дугайында
тураскаал суй белектерни тудусканнар.
Ол-ла хүн Туризм бажыңыга албан-
езузуңуң ужуражылгазы болган. Чугаа-
лажышкыннар үезинде регионнарың
туризм талазы-биле аргаларыңга хамаа-
рышкан чугула айтырыгларны сайгарган-
нар, туризм адырының нарын айтырыглар-
ын болгаш оларны шийтпирлээриниң
оруктарын база чугаалашканнар.

Чугаалажышкыннар үезинде Тыва
Республиканың туризмниң информастыг
төвү биле Моол Республиканың туризмниң
информастыг төвүнүң аразынга, а ол
ышкаш Тыва Республиканың Культура
яамызының туризм департаментизи биле
Моолдун Убса аймактың бойдус камга-
лалы болгаш туризм департаментиниң
аразынга бот-боттарынга ажыктыг кады
ажылдажылганың дугуржулгазынга ат
салганнар.

Ужуражылганың түңнели-биле турис-
чи маршруттар-биле таныжар болгаш
моон соңгаар «Тыва—Моол» деп чаңгыс
аай турисчи маршрут тургузар сорулга-
биле Тывага болгаш Моолга информастыг
аян-чоруктарны июль эгезинде кылырын
планнаан, ол аян-чорук күзелдиг киж
бүрүзүңге чаңгыс катап чорааш, Тываның
болгаш Моолдун Убса-Нур аймактың
онза чараш черлери-биле таныжар ар-
ганы тыпсыр.

Даартазында Моолдун делегациязы
ТР-ниң туризмниң информастыг төвүнүң
дыштаныр хүннүң үнүшкүнүн — «Үстүү-
Хүрээ» будда хүрээзинче болгаш «Ал-
дын-Булак» этнокультурлуг комплекске
кылганнар.

«Туризмниң информастыг төвү»
күрүнениң автономнуг албан чери туризм-
ни сайзырадырының талазы-биле респуб-
ликада кол организация болур дээрзин
сагындыраал. Ол төп Тываның кайгамчык
черлериниң дугайында тайылбырлыг
парлалга продукциязын үндүрүп, Тывага
кээп-даа турарларга-даа, республиканың
чурттакчыларыңга-даа темалыг болгаш
хөй хонуктуг, дыштаныр хүннерниң аян-
чоруктарын организастап турар.

tuvaonline.ru-дан.

«АМУРНУҢ ЧАЛГЫЛАРЫ»

Тываның Чазааның үрер хөгжүм оркест-
ри май 26-да Хабаровск хоорайга болур
«Амурнуң чалгылары» шериг-хөгжүм
фестивалында чалаттырган.

Делегей чергелиг фестиваль дөрт ду-
ар эртер. Эрткен чылдарда ышкаш хөгжүм
айырлалыңга Тываның коллективинден
Тыва, Россияның регионнарында болгаш
аштыкы чурттардан эң-не тергийн үрер
хөгжүм оркестрлери киржир.

Организакчыларның дыңнатканы-биле,
ерей Республикадан шериг оркестри, Мур-
ом-Сахалин гарнизонунуң хөгжүмчүлери Ха-
баровск хоорайда чедип келген. Хабаровчулар
Ф-тиң Соңгу-Чөөн девискээринде Петропав-
ловск-Камчатскиден шериг штавының, Влади-
востоктан Оожум океан флотунун, Читадан
ФКУ Шериг эргелелиниң 101 Бригадазының
оркестрлерин, Екатеринбургтан «Уралбэнд»
шериг округунуң штавының коллекти-
ви, Россия Федерациязының Камгалал
яамызының Төп шериг оркестрин база Казах-
стан Республиканың оркестрин уткуурунга бе-
ткенип турар. «Амурнуң чалгылары-2015»
шериг-хөгжүм фестивалыңга ниитизи-биле 14
ер хөгжүм оркестри киржир.

«ЕГЭ-НИ ДУЖААГАНЫМ»

Өөөредилге шугумунда хайгаарал
болгаш хыналда кылыр федералдыг
албан чериниң (Рособрнадзор) Бүгү-
россия чергелиг «Тиилелгеге 100 балл»
деп акциязынга «ЕГЭ-ни дужааганым»
деп эссени эрткен чылын литературага
100 балл алган доозукчулар бижээн.
Олар ынчан шылгалда үезинде эрткен
бергелерин сактып, арга-сүмези-биле
үлөшкен. Москваның Ломоносов аттыг
Күрүне университетиниң журналис-
тика факультетиниң бириккурсузу,
Кызылдың № 15 лицейиниң доозук-
чузу Валерия Елсукова база ол ак-
цияга киришкен. Мындыг демдеглел-
дерни бо чылгы доозукчу номчааш,
сагыш-сеткилин дүвүрели оожургап,
бодунуң күжүңге бүзүрели улам улга-
дыр чадавас.

Шылгалда үезинде кайы хире
сүрээденчиг турганын ам утупкан
мен. Бир дугаар ЕГЭ-ни (чаңгыс аай
күрүне шылгалдазы) литературага
төрүттүнген хүнүмде дужааган
мен. «Мертвые души», «Капитанская
дочка», Мандельштамны эки билир

чогаалдарымны тыртып алган ак-
сым-кежи болган. Башкым Зинаида
Васильевна Дехтярға четтиргеним
илердир-дир мен. Ооң меңээ орус
дыл болгаш литературага эки бер-
ген билиниң ачызы-дыр. 9 класстан
тура орус дылга репетитор башкы-
биле белеткенип, дүрүмнерни катап-
тап, тестилер бодап турганы база
улуг деткимче болган. Бижимел ажил
меңээ берге звес.

А математикага дыка-ла берге-
дешкен мен. Амыдыралымга матема-
тика улуг-ла херек звес деп билгеш,
ынаар улуг кичээлгөй салбайн турган
мен. Ынчалза-даа ЕГЭ-ге канчап-даа
тургаш белеткенир болза эки. Ын-
чангаш школамда немелде кичээл-
дерге барып, белеткенип турдум.

Шылгалда үезинде эң-не кол чүүл
— сүрээдеп, мөгүдөөс. Ону ажил
эртип алыры берге-даа болза, билип
алыры артык звес. Коргуп, сүрээдээш
шупту чүвени утуп, дужаап шыда-
вайн барып болур сен.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫШКЫНЫ

Тыва Республиканың девискээринге эң бөлен чоруктун чурумун тургузарының дугайында

2015 чылдың май 22 №224-р Кызыл хоорай

1996 чылдың август 27-де «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдустан болгаш техногенниг байдалдыг халаптардан камгалаарының дугайында» Тыва Республиканың № 578 Хоойлузунга дүүштүр, өрт айылының чаксы-чайгы үезиниң келгени-биле болгаш чурттакчылыг черлерге өрттерниң негтерээр чоруун болдурбазы-биле:

1. 2015 чылдың май 22-ден Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле девискээрниң иштиги системаның эргелеп-башкарылга органның болгаш күштеринге «Эң бөлен чоруктун» ажылының чурумун кириер.

2. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының баштыңнарына тус-тус муниципалдыг тургузуларның девискээрлеринге онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының талазы-биле ажил-херектерниң планнарын ажылдадып эгелээрин сүмелээр.

3. Бо айтышкыны «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар, «Эрге-хоойлу медээлериниң албан-езузуунуң интернет-порталына» (www.rgovo.gov.ru) болгаш «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуунуң сайтызынга кириер.

4. Бо айтышкынының күүселдезинге контролду бодумга арттырдым.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы В. ФАЛАЛЕЕВ.

ХООЧУННАР СПАРТАКИАДАЗЫ

Чоокта чаа Улуг Тиелелгениң 70 чылынга тураскаадып, Тываның хоочуннар спартакиадазын Россияның хоочуннар чөвүлелиниң база пенсионерлер эвилелиниң Тывада салбырлары, РПФ-тиң Тывада фондузу, ДОСААФ, ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт яамызы кады организаастап эрттирген. Аңаа «Спорт» муниципалдыг автономнуг албан чери болгаш «Субедей» спорт өргээзи улуг дузазын көргүскен.

Республиканың кожууннарындан 16 команда спортчу маргылдааларга күжүн шенешкен. Киржикчилер — ийи чүс хире кижиге. Команда бүрүзү аваангыр, кашпагай, шимченгери-биле ылгалып турган. Хоочуннар спартакиадазы болганда, ооң эң-не аныяк херээжен киржикчизи 55, эр киржикчизи 60 харлыг болган. Кол негелде — спорт-биле найырал болгаш кадыкшыл. Эң-не улуг назылыг киржикчи Кызыл кожууннуң чурттакчызы 85 харлыг Олал Агбаан-Шыыраповна Шулуу, чүгле ат-сураглыг, ховар үнүгү ыраажы эвес, адак-бышкаа ам-даа чиик спортчу кылдыр бодун көргүскен. 70 харны ажа баскан 14 хоочун спартакиадага киришкен.

Хоочуннар ийи хонук дургузунда чиик атлетика, эстафета, эштири, волейбол, боодалга, стол тенниси, хөл-шыдыраа, гимнастика деп сес аңгы спортчу хевирлерге ачыр-дачыр тутчуп, аваангырын көргүскеннер.

Чидиг спортчу демиселдин түңнелинде боодалга Тожудан Галина Сангы-Бадра (16 сан) база Эрзинден Валерий Сандыч (21 сан) эң-не тергиин көргүзүлгелерлиг болган. Ийиги черни — Улуг-Хемден Ольга Доржу болгаш Сүт-Хөлден Владимир Монгуш, үшкү черни Чөөн-Хемчик кожуундан Зоя Лопсан болгаш Бай-Тайга кожуундан Маадыр Бурундукай алганнар.

Чеди-Хөл кожууннуң командазы чиик атлетикага шыырак белеткелин көргүзүп, чүс метр эстафетаны 1 минута 17,36 секундта иштинде эрткен. Олардан чүгле 2 секундта озалдап халып келген Кызыл кожууннуң командазы — ийиги черни, үшкү черни Чаа-Хөлдүн командазы чаалап алган.

«Спорт» муниципалдыг

автономнуг албан чериниң бассейнинге 25 метрге эштири-биле 31 кижиге киришкен. Эр кижилерниң аразына Чаа-Хөл кожуундан Александр Сувакпут хамыкты мурнай эштип келгеш, тилекчи болган. Ийиги черни — Кызыл кожуундан Канчыыр Сандаков, үшкү черни Барыын-Хемчиктен Алексей Кара-Сал алганнар. Херээженнерден Маргарита Ли 25 метрни 28,90 секундта иштинде эштип эрткен. Ийиги черге — Улуг-Хемден Ольга Доржу, үшкү черге Эрзинден Ольга Бады төлөтпиг болган.

Волейболга эрткен чылдың тилекчилери Барыын-Хемчик кожууннуң командазы шимченгир оюну-биле көрүкчүлери кайгадып, бирги черни ээлээн. Чеди-Хөлдүн болгаш Өвүрнүн командалары тус-тузунда ийиги, үшкү черлерни үлешкен.

Хөл-шыдыраага эң-не дээр ойнакчылар Улуг-Хемден Мөңгүн-оол Түлүш база Л. Байыр-оол болган. Би-Хемден Валерий Сидоренко — үшкү черни, ийигизин Кызылдан Василий Монгуш алган. Херээжен улустан ийиги черге — Эрзинден Т.Саая, үшкү черге М.Наксыл төлөтпиг болган.

Каттыштырган эстафетага Кызыл хоорайның командазы шыырак белеткелин көргүзүп, бирги черни ээлээн, ийиги черни — Улуг-Хемдин, үшкү черни Чеди-Хөл кожууннуң командазы алган.

Бүгү спортчу мөөрейлерниң түңнелинде спартакиадаң кубогун болгаш ТР-ниң Аныяктар, спорт яамызының дипломун Улуг-Хем кожууннуң командазы бүзүрелдиги-биле чаалап алган. Ийиги болгаш үшкү черлерге Кызыл хоорайның база Чеди-Хөл кожууннуң командалары тус-тузунда төлөтпиг болган.

Тилекчилерге Россияның пенсионерлер эвилелиниң регионалдыг салбырының даргазы Зинаида Бады-Хоо хүндүлел бижиктерни база өртектиг белеткелерни тыыскан. Көрүкчүлөр хоочуннарның спортка хандыкшылын, ойнаан оюнунче шуутла «кире бээрин» магадап ханмааннар. Кастыктары көгергилей берген хоочун ойнакчылар бедик спортчу белеткелдиг, аваангыр, кашпагайы аныяктардан дудак чок болган.

Юлия МАНЧЫН-ООЛ.

ОРУКТАРДА ХАЙГААРАЛДЫ ТУРГУСКАН

Республика ужур-дузалыг, ылаңгыя аар чүк сөөртүр автомобильдерниң доктаамал аргыжып турар кол-кол оруктарында транспорт аймаан деңзилээр килдерни тургузары уламчылавышаан.

Ол деңзилерни аар чүк сөөртүр автомобильдерге, кол кезинде ол оруктап чоруурун чаксы үеде кызыгаарлап каан турар үелерде ажылгаар. Автомобиль деңзилерин Боом деп черде (Элегес-Аксының чоогунда) болгаш Кызыл—Сарыг-Сеп аразының оруунда тургускан. Бо орукка тургускан деңзи сөөлгү чаңгыс неделя дургузунда Каа-Хем кожууннуң бюджетинче 500 муң рубль торгаалды кириген.

Эрткен неделяда ыңдыг деңзилерни Абаза—Ак-Довурак аразында автомобиль оруунда тургускан. Россияга бүдүрген, улуг эвес хемчээлдиг «ВА-15С-2» деп деңзилер ажылгаттынып эгелээн.

Тыва Республиканың автомобиль оруктарының эргелели («Тываавторук») болгаш Барыын-Хемчик кожууннуң чагыргазы аар чүк сөөрткен транспорттарны деңзилеп эгелей берген. Ону боттандырып турар чыылдагааны — аар чүктү долдур чүдүрген машиналар түр үедеги кызыгаарлаашкыннары кичээнге албайн, Боомда деңзилерни оюп чорааш, Абаза—Ак-Довурак аразына дүнхүн чок аргыжып эгелей берген. 60 чыл ажыг үениң дургузунда ажылгаттынып келген ол орукка деңзи турбаан. Ол оруктап чүгле Тываже эвес, кожавыста Моолче безин кирип турар.

Оон аңгыда аар чүк сөөртүр (хөмүр-даш, кывар-чаар материалдар, тудуг материалдары, янзы-бүрү барааннар чүдүрген) машиналар Абаза—Ак-Довурак аразының оруун дүрген үрегдеп, бичии хемчээлдиг машиналарга озалдыг байдалды тургузуп турар. Ол орукка чүгле 26 тоннадан ашпас чүктү сөөртүр кылдыр кылган болгай. Ынчангаш ол оруктун бүдүн-бүрүн чоруунга чүгле «Тываавторук» эвес, чамдык барыын кожууннарның чолаачылары база сонугралдыг болуп турар.

— Оруктап чоруп ораыңга аар чүк сөөрткен машиналар кайы-даа талаже маңагып турар, оларның хөй кезии Тываның энергетиктиг үлетпүр корпорациязының машиналары-дыр. ТЭУК-тун автомашинала-

ры Элегес-Аксыдан шынарлыг хөмүр-дашты чүдүрүп чедирип турар, дедир кээрде тудуг материалдары болгаш өске-даа барааннар чүдүрүп алган болур. Шак ыңдыг өске машиналарны чок деп болбас. Ындыг «чычааннар» бистиң чөгөнчиг оруктарывысты улам үрөп турар—деп, Ак-Довуракта хоочун чолаачы Сергей Чимитович Монгуш чугаалаан.

— Орукка чоруп ора, бо улуг машиналар ам кайы орукту үрөп каан ирги деп доктаамал сестип чоруур сен. Ылаңгыя дүнеки үеде оваарымчалыг болбас болза хоржок. Шаанда мындыг улуг хемчээлдиг машиналар чок чүве ийин. Ынчангаш бистиң оруктарывысты «төрээн» «КамАЗ-тарывыска» көрүп каан. Амгы үениң «европажы», «америк», «азийжи» машиналары 60 тоннадан безин аар чүктү чүдүрер. Ындыг чүүлдер-биле демисе-жир херек. Оларның ээлери Абаза—Ак-Довурак аразына кара туразы-биле чоруп турарлар. Деңзилер тургускан соонда орукка чурум тургустунар боор деп бодаар мен — деп, 20 чыл стажтыг чолаачы Игорь Сюр-оолович Ондар эжин деткээн.

— Республиканың кол-кол оруктарында деңзиге тургузары дээр-ге Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун негелдезидир. Тыва Республиканың Орук-транспорт яамызы болгаш «Тываавторуктун» автооруктарының бо талазы-биле угланышкынын шийттирлээнинге өөрүп тур мен.

Бо постуга чүгле автомобильдерни кайы хире аар чүк чүдүргенин эвес, күрүне стандартының негелделеринге дүүшпес спирт дээн ышкаш өске-даа барааннарны хынаар арга тургустунар боор деп бодаар мен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) күскү сессиязынга регионнун болгаш тус черлерниң автомобиль оруктарының ажылгалының дугайында парламент дыңнаашкыннарын эрттирерин планнаан. Ол дыңнаашкыннар үезинде автомобиль деңзилериниң ажыктыының дугайында чугаа үнүп келир деп бодаар мен—деп, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Энергетика, тудуг, транспорт болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле

комитетиниң даргазы Алдын-К. Темир-ооловна Конгар чугаалаан. — Ол автодеңзилер ажылгаар кылдыр Барыын-Хемчик кожууннуң чагыргазыче дамчыдар бис. Бо хүннер, «Тываавторуктун» специлистери кожуун чагыргазың төлээлеткен кижизин өөред турар. Ындыг дугуржулга чоокта чаа кожуун чагыргазың даргазы Шыдыраа Дондупов Салчак-биле кылдывыс.

Деңзиге ажылдаары чүм нарын эвес. Компьютер программаны эртип турар автомашиналарның чет тонна чүдүргенин автомат агазы-биле тодарадыр болга ол дораан-на көргүзүптер. Б эвес хажыдышкын бар болза ОШАЧКИ-ниң ажылдакчызы пр токолду тургускаш, чолаачы чекти тутсуп бээр. Торгаалда түнүн Чазак доктаалы-биле тараткан.

Республиканың күүсек органының негелдезин тоовар барган автомашинаны ээзин чүгле ону төлээн соонда то гаал шөлүндөн эгидер. О соонда база катап деңзилээр «Торгаткан машиналар» тург зар шөлчүгешти Барыын-Хемч кожууннуң чагыргазы тускайла бээр.

Аар чүк сөөрткен машиналарны хынаары-биле туска орукту кылып каан. «Чадаан хоорайда «Строй экспресс» ААН-ниң тудугжулары бригадири Денис Дамбажык-бил ийи неделя дургузунда соругазың күүсеткеннер. Дышта ныр хүн чок ажылдап турга оолдарга четтирдим дивес аргажок. «Тываавторук»-бил ниитилелдин керээзиниң өртэ 2 миллион рубль болган, деңзиниң өртээ 400 муң рубль—деп, Тыва Республикада автомобиль оруктарының эргелелиниң начальниги Диңмей Каадыр оолович Балбан-оол чугаалаан.

Ак-Довурактың оруунда деңзини көөрүнге Тыва Республиканың орук-транспорт сайыды Олег Ооржакович Бады Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агый агентилелиниң директору Юрий Кувискаалчыевич Ооржак, Тыва Республиканың Баштыңының Барыын-Хемчик кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Сергей Мөңгүн-оолович Сарыглар болгаш өскелер-даа киришкен.

Юрий ДАРБАА.

«Кадыкшылдың оруу»

КӨЖЕР ЭМЧИ ШИНЧИЛГЕЗИ — БАЙ-ТАЙГАДА

«Кадыкшылдың оруу» деп губернатор төлөвилелин езугар май 21-22 хүннеринде республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвү ээлчеглиг үнүүшкүнү Бай-Тайга кожунче кылган.

Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн УЗИ шинчилгези кылыр эмчи Начын Ховалыг, эндокринолог эмчи Аржана Даржаа, хирург, эндоскопист эмчи Дүгөр Куулар, нерв эмчизи Сайлана Даржаа олар кожунун аңгы-аңгы тумпарының чурттакчыларын база малчыннарын шинчил, сүмелерин берген.

Бай-Тайга кожунун төлөмнелгезинин даштында эмчилер манаан улуг назылыг, аягыгыштыг хоочуннар хөйүлө чыылган. Эмнелгениң дериксээринде тускай дерилгези «КамАЗ-та» маммолог эмчи хүлээп ап турар. Республиканың эрзэжен чону маммографтыг шинчилгени моон мурнунда чүглө азылга эртип турган. Ынчангаш үнүүшкүн херзэжен чонга

Маммографтыг шинчилгезе херзэжен чон оочурлап тур.

эмнелгезинге чедирип, чедиш-кинниг кезишкенин кылган.

Республиканың аарыгларга удур кадыкшылга төвүнүн ажилдакчылары Тээли, Хемчик, Найрал школаларына амыдыралдың кадык омур-хевирин суртаалдаан, чүрек-дамыр системаның болгаш өске-даа аарыгларның дугайында бижээн буклеттерни үлээн.

Мария Көкүдей, хоочун: «Хоорайже кирип, эмчилеп чедери

карточкамны алыры-биле Бай-Тал четкеш, эртен даң бажында келген эмчилерге шуптузунга кирер мен».

Ийи хонуктун дургузунда 220 кижини эмчилер шинчээн. Оон түңнелинде чурттакчы чоннун хан-дамыр база боостуа бестеринде ыжык (зоб) аарыг кижилер хөй болганы илерзэн.

Тывага «Кадыкшыл оруу» деп губернатор төлөвилели 2014 чылда ажилдап эгелзэн болгаш эмчи бригадалары республиканың шупту кожуннарын эргип кеззэн. Бедик мергежилдиг, уруглар, нерв, чүрек, карак, кулак, думчук, боостуа эмчилери база хирург, ортопед, эндокринолог дээш, өске-даа тускай специалист эмчилер диагностика аппаратуразы-биле дериттинген ийи улуг КамАЗ машиналарга ырак-узак кожуннарның чурттакчыларын хүлээп ап, хөрек, чүрзэн шинчил, УЗИ дамчыштыр иштиги органнарын хынаан. Эмчи бригаданың сорулгазы чоннун хан-дамыр, чүрек, өкпе, ыжык аарыгларын эге чадазында илередири болур.

Эмчилерниң кожуннарже комплекстиг үнүүшкүнү соок дүшкүжеге чедир уламчылаар. «Кадыкшылдың оруунуң» эмчи бригаданы болгаш көжер эмчи шинчилгези дараазында Барыын-Хемчик, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожуннарга чедер.

Эмчилерге кирген чамдык аарыг кижилерниң эмчи шинчилгелерин эртип алгаш, ырак-узак оруктун, акша-төгериктиң чедишпезинден кадыын эчизинге чедир эмнедип шыдавайн, хоочурадып алыр таварылгалар база хөй. Кадыкшылыыс тулган эвес-даа болза, оода эки байдалдыг болзун дээш боттарывыс кызып, кадывыыс камнаарынче сагыш салбас болзувусса, өске кым-даа ону камнап берип шыдаваз дээрзин утпазы чугула.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

«ТАЙБЫННЫҢ КӨГЕ-БУГАЗЫ» УЛАШТЫР УШКАН

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70 чылынга тураскаадып, Тывага тывылган «Тайбынның» көге-бугазы акцияны кожавыста регионнар уламчылаарын күззэн.

Эгелеп алганы патриотчу эстафетаны Тываның школачылары май 19-та Красноярск крайның Минусинск районда уругларның «Россияның идегели» организациясында үе-чергелеринче дамчыткан. Тываның Өөредилге яамызының дыңнатканын езугаар алырга, ол эстафетага киржир күзелин Хакасияның школачылары база илереткеннер. Тывадан хүлээп алганы «Тайбынның көге-бугазы» ол регионнарның школачыларындан школаларына чедир июнь 22-ге — Ада-чурттуң Улуг дайынын эгелзэн хүнүнге чедир үргүлчүлээри көрдүнүп турар.

Ол чаагай сеткилдин болгаш тайбынның эстафетазы маңаа 2015 чылдың февраль 7-де эгелзэн дээрзин сагындыраал, ол барык 4 ай дургузунда үргүлчүлөп келген. Ол үениң дургузунда «Тайбынның көге-бугазы» 3 муң ажыг километр эртип чорааш, республиканың район бүрүзүнге четкен, дайынның маадырларына алдар

болдурган акцияга 62 муң улуг болгаш бичии кижилерни хаара туткан.

Эстафетаның организакчызы — Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнатканын езугаар алырга, аңаа дүүштүр 4000 ажыг хемчеглер күүсеттинген. Оларның аразында тимуржу отрядтарның ажылы, байырлыг шугум чыскаалдары, Тиилелгениң болгаш Кызыл Армияның дайынчыларының тураскаалдарына чечектер салыышкыны, Ада-чурттуң Улуг дайынынга амы-тынын бергеннерниң сактыышкын езулалдары, литературлуг номчулгалар, класс шактары, номнар, музейлер экспонаттарының делгелгелери, эрес-дидим чоруктун кичээлдери, фестивальдар болгаш өске-даа «Хүн кезээде хүннеп турзун!», «Сактыышкын бисти бээр кыйгырган», «Чер кырынга тайбын дээш» болгаш өске-даа хемчеглер болгулаан.

БУДДА ШАКЪЯМУНИНИҢ АЙЫ

Будда Шакъямуниниң Төрүттүнген, Чырыдыышкынны алган болгаш Амыдыраарын соксаткан (Паринирвана) хүнүн байырлаарын чыл санында эр-тирерин планнап турар.

Тываның Хөй-ниити палатазы ТР-ниң Камбы-ламазының эргелели-биле кады республика хоойлузунун чогуур төлөвилелин ажилдап кылган.

Эрткен хүннерде Кызылга Тываның Камбы-ламазы Лопсан Чамзының Будда Шакъямуниниң Төрүттүнген, Чырыдыышкынны алган болгаш Амыдыраарын соксаткан хүнүн байырлаарының дугайында чырыдыышкынны өөредилгези эрткен. Ынчангаш ыдыктыг «Бурган айы» (Будда Шакъямуниниң айы) уламчылап турар.

Ай календары-биле чылдың эгезинден дөрткү айның 15-тиң хүнүнде ол байырлап эртер. Будда чүдүлгелиг хөй-хөй чурттарда ол бүгү чоннун байырлап апарган. 2015 чылда ол хүн июнь 2-ниң хүнүнде болур. Тываның Хөй-ниити палатазының болгаш ТР-ниң Камбы-ламазының эргелелиниң эгелзешкени-биле республикага май 19-тан июнь 16-га чедир Будда Шакъямуниниң Айы Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле эртип турар.

Муниципалдыг тургузуларның эрге-чагырга органнарында, хөй-ниити организацияларының чыылган төлээлеринге болгаш кожуннарда шажын чүдүкчүлеринге Тываның

Камбы-ламазы Лопсан Чамзы чарлаттыгган айның кол уjur-утказының дугайында дыңнадыр. Ыдыктыг айда арага, таакпы хереглээри, эъттен кылган аш-чем чиири, кончуттары болгаш бак сөс эдери, кара сагыштыг бодалдар бодаары база кижиниң сагыш-сеткилинге болгаш мага-бодунга багай салдар чедирер өске-даа чедимче чок чоруктар кылыры хоруглуг. Чаагай, эки чоруктар, шын чеменири, чүнүң-даа мурнунда, чүдүкчүнүң сагыш-сеткил арыглаашкынынга болгаш кадыкшылынга дузалаар.

«Бурган айын» байырлаары — Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чарлааны Улусчу чаңылдар чылында онза чугула чүүл — өгбелеривистиң чагыгларын сагыыры дээрзин Тываның шажын чүдүкчүлериниң баштыңы демдеглээн.

рв эмчизи Сайлана Даржааның хүлээп алыышкынының үезинде.

ыын хынадып алырынга таа-мчалыг байдалды тургускан. Бай-Тайга кожунун төлөмнелгезинин улуг эмчизи Буян нгуштун чугаазы-биле алыр-кожуунда көдээ эмчилерни хиир тускай сорулгалыг промма-биле уруглар, карак, и, нерв, хирург эмчилери кел. Кожуунда аарыглар аайы-хан эргилдезиниң, ыжыктар гаш туберкулез аарыглары тереп турар. Эмнелгеге рент-олог биле фтизиатр эмчилер ула херек.

Нерв эмчизи Сайлана Даржаа кожунун чыттырып эм-р эмнелгезинде бажынче хан үргениниң түңнелинде чартаан ийи аарыг кижилерни ашинчзэн. Эртенинде Кызыл-келдирткен санавияцияның иназы-биле бир аарыг уг-ны республиканың 1 дугаар

берге, шупту акша-төгерикке үзер. Суурувуска аңгы-аңгы тускай эртемниг эмчилер келгениге өөрүп тур мен. Мен маммография, ижин-баарның УЗИ шинчилгезин, эндоскопист эмчилерге кирип алыр дээш оочурлап олур мен. Эмчилер кээр деп терапевт эмчивис долгап дыңнатты. Чүрек эмчизи келбээни хомуданчыг болду. Уруум карак, кулак, думчук эмчизинге кирерге, эмнер бижип берди».

Светлана Даржаа, малчын эне: «Эмчилер болгаш чаа эмнээр-шинчилээр мобилдиг төп келгени онзагай-дыр. Чазактың көдээ чурттакчы чоннун кадыынче кичээнгей салып турарына канчап өөрүвес боор. Мен ону душ бооп билип кагдым. Бир эвес 2-3 хонук бурунгаар чарлалды азып, дыңнаткан болза, бо хүн кирип алыр ийик мен. Мен ам

ЧҮГЕ ДЫҢНАТПААНЫЛ?

«Кадыкшылдың оруу» деп губернатор төлөвилелиниң эмчери республиканың аңгы-ы булуңнарын эргий кезип, иттакчы чонга эмчи дузазын ирип турары кончуг эки-дир. Чаа-Хөл кожунга тускай эр-ниг эмчилерниң кээриниң айында дыңнадып, чарлал ааны-биле оларже кирип чет-ейин барган кижилер хөй бол-а хомуданчыг. Ындыгларның ынга мен база хамааржыр

мен. Мен эмчилер келгениниң дугайында ийиги хүнүнде душ бооп билип алдым. Ак-Туруга эмчинин хүлээп алыышкыны 14 шакка чедерин билип алгаш, аңаа албан-биле четтим. Узун оочурну манап олурумда, мээң мурнумда херзэ-жен кижини хүлээп алгаш, Ак-Туругун эмчи пунктузунун улуг сестразы: «Ам хүлээп алыышкын болбас» — деп дыңнатты. Оон аарыг кижилер-биле чугаалажып билбезин кижиги бичии када-ла

эскерип каар болду. Эмчи кижиги бодун топтуг-томаанның, эвилең-ээлдек алдынар болза эки деп бодаар-дыр мен.

Бир эвес «Кадыкшылдың оруунуң» эмчилериниң кээриниң дугайында оода-ла бир хонук бурунгаар чурттакчы чонга чарлалды азып, дыңнаткан болза, эмчи шинчилгезин оон-даа хөй кижиги, ылаңгыя малчыннар, эртип алыр ийик.

Елена ЧАТБАЛ.
Чаа-Хөл суур.

КЫРГАН-АЧАМ — ПУЛЕМЕТЧУ

Бистиң кырган-ачавыс Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачыларның бирээзи Севээн Көжеевич Айынысы 1924 чылда Эрзин кожуунун Бай-Даг сумузунга төрүттүнген. Ол кара чажындан иезинге дузалажып, мал-маган кадарып өзүп келген. Ооң чашкы уези Тарлашкынның чайлагарына эрткен. Кырган-ачам бичиизинден-не эрестии кончуг турган. Ол шилгедек дуртсынныг, шимченгир, бодамчалыг, таваар чугаалыг кижичораан.

1943 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынына киржир дээш, кырган-ачам харына 2 чылды немелкеш, чорупкан. Аңаа баргаш, улуг лейтенант Сат Бүркейиниң ротазына таваржып, дуржулгалыг

пулеметчу апарган. Украинаның хоорай-суурларын хостап, бүгү-ле тулчушкуннарга киришкен. Сурмичи суур дээш тулчушкун уезинде балыгладыкан. Ынчалза-даа ол дайын шөлүн кагбайн, эрес-дидимин, туруштуун көргүзүп, пулемет-биле үзүктел чок боолуп, дайынны туюлунга чедир чок кылырынга киришкен.

Дайын төнөргө, кырган-ачам төрзүн чуртунче чанып келген. Бодунуң сууру Бай-Дага амыдырал-чуртталгазын уламчылап, кырган-ачам Янчаңмаа Даваевна-биле 9 ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Кырган-ачам мал ажылын анык өскөнгө өөредип, арга-сүмезин берип, колхозтун, совхозтун хүндүлүг малчыны болуп, сөөлгү хүннеринге чедир ажылдаан.

Ам бо хүннерде кырган-ачам бистиң аравыста чок-даа болза, ооң чурту Бай-Дага ажы-төлү, чаңгыс чер-чурттуулары салгалдан салгалче ооң маадырлыг чоруун сактып, бодап, дамчыдып чоруур. Кырган-ачам төрзүн Тывавыстың эрес-дидим, төлөпиг оолдарының бирээзи, төөгүге кезээ мөңгөде изин арттырган огул болганына чоргаарланып бис. Кажан-даа дайын турбазы! Кезээде-ле аяс дээр, алдын хүн турзун!

Салим, Таймир СУВАКТАР,

тыва эки турачының уйнуктары.

ЧЫЛЫ-БИЛЕ САКТЫП ЧОРУУР

Бүргө, соок чашкы хүннерни кайгамчык апрель 22-ниң аяс, чылыг хүннээр онза хүнү чайгаар-ла солупкан. Кызылдан тура Кызыл-Дага арттар-шөлдер ажы узун орукту-даа эрткенин эскербейн бардык. Чаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек ортумаа школазының чалааны-биле чедип келдивис.

Бистиң школаның директору Саглай Монгуш, башкылар Нина Эртин, Эртин Монгуш болгаш өөреникчилери ак кадактыг, сүтүг шайын сунуп, сепкил өөрүп, чылыг-чымчак, байырланчыг езу-биле укуп алдылар.

Байырланчыг шинчи кирген школаның залын өөреникчилер, башкылар, ажылчыннар долдур олтурупкан. Ырыш-шүлүк чаңгыланган солун журажылгага киржип, ачавыстың дугайында чырык сактышкынны кылдык. Ачавыс Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, Тываның эки турачы аъттыг шериг эскадронун гвардей-жизи, санинструктор, салбырының командири лейтенант Хүргүлек Түлүш.

Аалдап чедип келгенивиске өскөн-төрзүн Кызыл-Даа-выс чоңу сепкилинден өөрүп-амырап, арыннарында хүлүмзүрү чайыннаан утуду. Чаңгыс чер-чурттууларының дилээ-биле ачавыстың дугайында сонургаан айтырылларына харылап, чуруктарын көргүзүп чугаалаштык. Чыылганнар аажок сонургап, улуг чоргаарал-биле сактып турдулар.

Бистиң ачавыс Түлүш Ширин-оолович Хүргүлек 1905 чылда Чаа-Хөлдүн Херемге төрүттүнген. 1937 чылдан ТАР-ның көжүгүнү. Хереме сумузунун мурнакчы аревзчи аныктарының бирээзи чораан. Ол 30 чылдарның эгезинде Шагаан-Арыг хоорайның эмнелгезинге санитар ажилдакчы болуп, күш-ажылчы эге базымын эгелзэн. Эртеме хандыкшылдыгы-биле, кызымаккай шыдамы-биле фельдшер мергежилин чедип алган. Шагаан-Арыгның эмнелге черинге ажилдап турда, АРШ-че 1941 чылда келдирткен. Каттышкан шериг полугунуң шериг эмнелгезинин фельдшеринге

ажылдап тургаш, Ада-чурттуң Улуг дайынына 1943 чылдың сентябрь 1-де эки тура-биле, акындума ССРЭ-ни фашизмден хостаар дээш чорупкан. Ачавыс аам, акызы, дунмалары үдеп каан.

Дайын чылдарының кадыг-дошкун оттуг, ысы-сылыг, дүжүлүг тулчушкуннарына эрес-маадырлыг эш-өөрү 10 санитар кыстар-биле Украинаның Деражно, Ровно, Дубно, Погорельцы хоорай-суурларын хостаан. Бүгү-ле дайынчы демиселдерге балытаткан дайынчыларга баштайгы дузаны шалыктын чедирип, эмнээринге билдигил удуртулганын көргүскөн. Маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң «Кызыл сылдыс» ордени-биле база ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан. Дайынчы эш-өөрү-биле төрзүн Тывазынче дайын соонда тиелгелиг чанып келгеш, каттышкан аъттыг шериг полугунга фельдшерлеп ажилдаан.

Улуг-Хемниң Ак-Турута, Булуң-Терекке эмнелге салбырларының эргелекчизинге ажилдап, дыка хөй бичии чаштарны 1946-1954 чылдарда чырык черге укуп-хүлээп алган буянын эми болуп турар. Ачавыс бөдүүн, томааныг болгаш бодунуң дугайында хөй чүвө чугаалавас чораан. Ак-Дурут, Кызыл-Дага эмчи салбырын эргелекчилеп тургаш, кыштын хаарып кээр соогу, чайның кагыдып кээр изинде-даа, аъттыг-даа, чадаг-даа, кыштагда, чайлагда, чазагда-даа чалалгаларже чедип, эмнеп чораанын чон аразында хоочуннар сактып чугаалажыр.

Чаа-Хөл кожуунуң төвү Чаа-Хөл суурда тураскаал самбыраны кылып, ачавыстың ады-биле кудумчуну адаан. Булуң-Теректе ийи тураскаалдарда база Булуң-Терек ортумаа школазында музейде ачавыс Хүргүлек Түлүштүн адын мөңгөйдүп, Чукут-Боомда хөөрүн чаагайжыдып кылганына мөңгөйдүс.

1954 чылда ачавыс дайын уезинде алган балындан мөчзөн. Чаңгыс чер-чурттуулары ачавысты улуг чоргаарал-биле, чылы-биле сактып, мөгейип чоруунга ажы-төлү бистер чоргаарланып бис.

Надежда ХҮРГҮЛЕК,

Улуг Тиелелгениң АДЫ УТТУНДУРБАС

Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Бажы суурунда бир кудумчу Ада-чурттуң Улуг дайынына ТАР-дан барып киришкен эки-турачыларның бирээзинин, акындума Украинага маадырлыгы-биле өлгөн Балчыи-оол Чалбаа оглу Ховалыгының адын эдилзэн.

Ол өгбө — Ада-чурттуң Улуг дайынына кайгамчык улуг маадырлыг чорукту кылган 11 эки-турачы пулеметчуларның бирээзи. Олар командири улуг лейтенант Сат Бүркей-биле кады фашист эжелекчилерге удур дең эвес тулчушкунга маадырлыгы-биле өлзө-даа, 200 ажыг дайыннары чок кылып, чаңгыс-даа базым акаарлап, туружун быжыг камгалап, дайыннары эрттирбейн, сөөлгү кызыл тынынга чедир тулчушканнар. Шак ынчаар 11 тыва эки-турачылар Сурмичи суурга 28 панфиловчу дайынчыларның Москва адаанга 1941 чылда кылган маадырлыг чоруун катаптаан.

Ук маадырлыг өгбениң дайын мурнунда чурттап чорааны Улуг-Хем кожуунда Арыг-Бажы суурга эки турачының чаңгыс огул чораан Сагаан-оол Балчыи-оолович Ховалыгының (ол ам бистиң аравыста чок) өөнүң ишти Зоя Кимовна уруглары Саана, Мерген, Айана, Саида, күдзэлери Сайын-Белек Дүрбүлек, Сергей Доржу, уйнуктары Тарис, Дайана, Айдыс олар Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиелелгениң 70 чылында фронтучу кырган-ачазына тураскаадып, байырлыг сактышкын езулалын организаптап эрттирери-биле чедип келгеннер. Оларны эки турачының дунмалары: Анай, Кызыл-оол, Көк-оол, Чамаа база оларның хөй ажы-төлү улуг өөрүшкү-биле уткуп алган. Эки турачының керни Зоя Кимовна Сагаан-оол, харназыны дөгү-даа берген болза, аңаа алыспас, омак-сергек, Кызылдың хоочуннар ансамблинде доктаамал ырлап, танцылап чоруп турар. Шак ындыг күштүг тура-соруу-биле эки турачы бээниң байырлалын эрттирери-биле ажы-төлүн эдертип алгаш, хөглүг-омак чедип келгенинге

Арыг-Бажы суурда төрелдери дыка өөрзөн. Зоя Кимовнаның кижизидип өстүргөн ажы-төлү шупту эртем-билиглиг, эки-чурттап чоруур. Уйнуктары Дайана, Долума, Даң-Хая, Айдыс-школада чүглө 4-5-ке өөренип, даштыкы дылдар, танцы-сам дээш немелде сонургалдары хөй. Бир уйнуу Айдыс англи дылды хандыр шингээдири-биле чылдың-на Германия, Америка (ынаар 2 катап), Новая Зеландия дээн ышкаш чурттарже чоруп турарын аас-кежиктиг кырган-ава төрелдеринге чоргаарал-биле чугаалаан.

Балчыи-оол Чалбаа оглу Ховалыг 1920 чылда Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Талга бөдүүн арат Чалбааның өг-бүлезинге улуг огул болуп төрүттүнген. 1941 чылда Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнүнге кирген. Ол-ла чылын ону Араттың Революстуг шеринге албан эрттирери-биле келдирген. Үр-даа болбаанда, тура-сорукуг дайынчы каттышкан аъттыг шериг полугунуң биче командирлер школазын доозуп, сержант эрге чедип, пулеметчу шериг мергежилдиг апарган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының уезинде Балчыи-оол Чалбаа оглу Ховалыг Сурмичи суур дээш хан төгүшкүнүг тулчушкунга өске 11 гвардейжи өөрү-биле Украин черге маадырлыгы-биле бажын салган. Совет Чазак ооң маадырлыг чоруун бедии-биле үнелеп, «Алдар» ордениниң 3-кү чергези-биле шаңнаан. ТАР-ның Чазак «Дайынчы шылгал» деп медаль-биле шаңнаан.

Ол бүгү сактышкыннар соонда, Арыг-Бажы ортумаа школазының өөреникчилери, башкылары концерт үндүрүп, тиелелге дугайында ырлары ырлап, шериг хептиг танцылар күүсеткени кончуг онза болган. Ооң соонда эки турачының керни Зоя Кимовна Сагаан-оол эки турачының дунмазы Тоюндуп Биче-оолдун бижээни «Дириг чуруун көрүп чор бис» деп шүлүүн өткүт, чараш үн-биле аянын номчааны сагыш-сеткилге дээштиг, уяранчыг болган.

Шугум чыскаалының соон Арыг-Бажы ортумаа школазын чанында фронтучуга тураскаан, чараштыр кылган стедиге ооң чаңгыс огу Сагаан-оол Балчыи-оол аажы-төлү мөгейип, чечектер салга

Улаштыр 32 мөгениң хурж эки турачының керни Зоя Кимовнаның күдзэлери Сайын-Белек Дүрбүлек, Сергей Доржу, оларның эжи Эдик Самб (Улуг-Хем кожуун чагыргазын спорт килдизиниң даргазы) организаптап эрттирген. Мөгелерге салыкчылары, судьял шупту тыва бөрттер, тонна идиктерлиг, содак-шудакталыг болганнар. Мөгелер салып эгелзээриниң мурну Россия Федерациязының бөргаш Тыва Республиканың тытарын киискидир үндүргенне. Бо хуреш суму-даа, кожуу даа чергелиг маргылдааладан дудак чок онзагай эрткен.

Мөгелерниң ачы-дчы, көрүштүг хурешкенин түннелинде бирги черни Чаа-Хөлдөн Тыва Республиканы Начыны мөгези Айдың Очу жап алган, ийги черни Шагаан-Арыгдан Камгалакчы Монгуш, дөрткү черни Арыг-Бажыдан Алдын-Херел Анай-оол-тус үлешкилзэн. Бирги, ийи салыглар уезинде чараш аргал ажылгап, удурланчылар октап турган Сазан-оол Кайга база Бичик олар база шаңнатка Шүгөн мөгелерге медальдары хүндүлел бижиктерни, өртект белектерни эки турачының уйнутары, ооң чаңгыс огу Сагаан-оол Балчыи-ооловичиниң ажы-төлүгү өөрүшкү-биле тывыска. Эң ылаңгыя уйнуу Тарис Доржу аңаа онза иделкейлиг болган.

Ниитизи-биле эки турачы өгбө Балчыи-оол Чалбаа оглу Ховалыгының чырыктыг адынга, эрес-маадыр чоруунга тураскааткан байырлыг хемче бедик көдүрлүүшкүнүг эрткен

Борис ОНДАР

РФ-тиң Журналисттер эвилелиниң кежигүнү.

САГЛЫНЫҢ ЧАҢГЫС ДАЙЫНЧЫЗЫ

Май 8. Эртен агаар-бой-дустуң соогу-даа кончуг. Хар база чаапкан. Ынчалза-даа Саглының улуг-бичии чурттакчылары байырлап шинчилиг, каас-чараш кеттинипкен, суурнуң школазына чыгып келгеннер. Ындазында хайымны, хөглүү-даа кедергей. Бо хүннү чурттакчылар, өөреникчилер шагда-ла манаан. Аңаа белеткел ажилдарына кижичи бүрүзү киришкен деп болур.

Бөгүн школавыс чанында бистиң Саглы сумузундан Ада-чурттуң Улуг дайынына эки тура-биле аъттангаш, ээп чанып келген бирги болгаш чаңгыс чер-чурттууус Ооржак От-оол Доржу оглунуң тураскаалы бар.

Бо тураскаалды школаның 1985 чылда доозукчулары клазының башкызы Людмила Монгушова Кара-Салдың удуртулгасы-биле кылып тургусканнар. Школавыстың бир хоочун чогаадыкчы башкызы Л. М. Кара-Сал төөгүде артар онзагай тураскаалды кылдыртканына бистер, Саглы ортумаа школазының өөреникчилери, четтиргенивисти илередип мөгейип тур бис.

Улуг-Тиелелгениң 70 чылында ол тураскаалды-чаарткаш, хүндүлүг аалчыларын байырлыг парадче чалаан.

Тураскаалды чаартып кылырына суурнуң бүгү организацйалары, чанывыста кызыгаар шериг-албанының солдаттары материалдыг болгаш моральдыг дузазын чедиргеннер.

Школавыс директору Ольга Маадыр-ооловна Назытайның кызымаккай чоруу-биле бүгү-ле белеткел ажилдары өй-шаанда эрткен. Тураскаалга чаа мемориалдыг самбыраны ол хүн аскан.

Байырлыг парадка хүндүлүг аалчылар келгенин демдеглевес аргажок. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус, фронтучу Ооржак От-оол (Иван) Доржу оглу дайындан чанып келгеш, Каа-Хем кожуунга ажилдап-чурттап чораан болгаш дайынчывыстың ажы-төлүн эки танывас болган бис. Адазының төрзүн черинге, сумузунга, ооң тураскаалына уруу Светлана Ивановна бодунуң ажы-төлүн, уйнуктарын, төрелдерин эдертип алгаш таныштырып, чурукка тырттырып, төөгүге, музейге үнелиг чүүлдерни арттырган. Ол ышкаш От-оол Ооржактын дунмазы Арбындай Седикеевна Ооржак акызының дугайында сактышкыннары кылган.

Тураскаалды боттарының күжү-биле тургускан, бо чылын школа дооскаш 30 чыл бооп турар доозукчуларывыс

башкылары Людмила Монгушова Кара-Сал база Василий Кокович Кара-Сал-биле чаңгыс аай идик-хептиг байырлыг чыскаалга чыскаалгаш, рапортуң дужааганы бир онзагай, солук болган. «Эки кылган ажил — элөп читпес алдар» дигири де, бо доозукчулар төөгүге балал-бас исти арттырган.

Шупту келген хүндүлүг аалчыларывыска черниң ыраан ыраксынмайн аалдап келгенин канчаар-даа аажок өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Школавыс чанында тураскаал үе-шагың аайы-биле чаарттынып, ам-даа чаа чүүлдер немежир деп турарына канчап өөрүвес боор.

Тиелелгениң 70 чыл оюн суурууска уттундурбас байырлапда хөй аалчыларны чаалап, биске өөредиглиг кылдыр эрттирип бергенинге башкыларывыска четтиргенивисти шупту өөреникчилерни мурнундан илереттим.

Чурту дээш, тайбың дээш амы-тынын харам чокка берип чорааннары кезээ шагда сактып-бодап, оларның эрес-дидим маадырлыг чоруунуң ачызында амыр-тайбың чурттап турарывысты утпас ужурул бис.

Байлак СААЯ,

Саглы ортумаа школазының 11-ги классчызы.

АЧАМ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-нің улус өөредилгезининг тергигини, күш-ажылдың хоочуну, Каа-Хем суурну хундүлүг чурттакчызы.

“Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө”

ЭКИ ЭГЕЛЭЭШКИН

Василий Дожул-оолович Серенмаа ТР-ниң Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун грантызы-биле (1 млн. рубль) эт болбаазырадыр модульдуг цехти садып ап, апрель айда Ак-Тал сумузунда тургускан. Ону ажилдадыры-биле “Тывазэнерго” ААН-че чырык коштурары-биле билдиринишкенин кириген болгаш ооң харызын манап турар. Модульдуг цехтин иштинде эт ыштаар дериг-херексел, этти амдан кири хоолулар улуг савалар, эт тыртар болгаш колбаса халтаар машина, суг чылыдар доскаар, соодукчу, деңзи, столдар, чунар-демир бар.

“Эт болбаазырадыр цехке чырыкты бо чоокку үеде кожуптар болза, инек, хаван, балык эдин ыштап, колбаса кылыгларын бүдүрүп эгелээр бис. Аңаа 4 ажилчын олут ажиттынар. ТР-ниң Көдээ ажил-агыя яамызын дамчыштыр Новосибирск хоорайга бир аныяк специалист колбаса кылыгларын болбаазырадыкчызынын курстарына өөрөнгөн. Колбасанын эдин кири сугар шөйүндүлери 70 муң рубльге Москвадан чагыдып алдымыс. Ол кургадып каан шөйүндүлери 1 хун дустуг сугга шыгыткан соонда, ажыглап болур” — деп, Василий Серенмаа чугаалады.

Василий Серенмаа эт ыштаар дериг-херексел-биле таныштырып турары.

Удавас эт болбаазырадыр модульдуг цех кожунунуң чурттагыч чонун эки шынарлыг эт, колбаса кылыглары-биле хандырып эгелей бээр. Сумуга чаа бүдүрүлгө ажиттынып, ажилчын олуттар база немежир.

Василий Серенмааның мурнунга салдынган сорулгаларын амыдыралга боттандыраарына бүзүрели улуг.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Часкы үеде ында-мында балыктаан улус-ла хей. Бо ажилдың талазы-биле Федералдыг агентилелдин «Енисей» девискээр эргелелинин балык агентилелинин күрүнениң хайгаарал болгаш камгалал суг курлавырларының Тыва Республикада начальниги Владимир ОНДАР-биле чугаалаштым.

— Владимир Чылбакович, республикада балык ажил-агыяның дугайында чугаалап бээр силер бе?

— Бистиң хайгаарал албаны Тываның девискээринде суг хөөлбектеринде балык-байлаңны камгалаар база хоойлу-дүрүм хажыдып турар төтөглекчилерге удур ажилды чорудар сорулгалыг. Балыктаары база тускай дүрүмнүг. Ону хажыдар болза, торгоалга онаар болгаш кеземче херзэн оттуруп болур. Бир эвес бистен чөпшээрелди алган болза, ынчан ажырбас, балыктап болур. Ол чөпшээрел чок болза, хоойлу-дүрүмнү хажыткан деп санаар. Тывада балык-байлаңы-биле элбек хемнер-хөлдөр бар: Чагытай, Сүт-Хөл, Төре-Хөл, Кунгуртуг, Успа-Хөл, Азас, Хиндиктиг-Хөл дээш, оон-даа өске. Балык ажилының хайгаарал албанында 7 кижиге ажилдап турар бис. Харылап турар девискээри-вис улуг-даа болза, ажилыбыс түңнели эки. Хемнер-хөлдөргө удаа-дараа хайгаарал, төтөглекчилерни туткаш, торгоалга онаал турар бис.

— Балыкты бүдүү «аңнап» турар чөпшээрел чок төтөглекчилер-биле кандыг демиселди чорудуп тура-рыл?

— Балыктаары — чоннуң шаг-төөгүдөн бээр улуг сонургалы-дыр. Сыырткыш тудуп алгаш, балыктаар улустун саны амгы сайзыраңгай үеде көвүдзүн. Ооң-биле чергелештир ажылаар техниказы чаарттынган болгаш күштелген. Хем, сугларны сүстүрүп чоруп каар хемелерлиг, шуут-ла мага-лыг апарган. Көөрге сезиг чокка сыырт-кыштыг олурар кажар балыкчыларның хемезиниң адаанда четкизинде балык долу болур. Четки дамчыштыр улуг-бичии балыктарны чөпшээрел чок төтөглекчилер хөйү-биле тудуп тура-

Балык ажил-агыя

ТУСКАЙ ДҮРҮМНҮГ

лар. Четкини хемелеп чорааш, илбектеп тургаш, тывар апаар. Чөпшээрел чок балыкчыларга шыңгы хемчегни онаал турар. Эрткен чылын сугнуң биологтук курлавырларын камгалаар адырга балыктаашкынның чурумун болгаш хоойлужудулгазын хажыткан Тываның болгаш Хакасияның чурттакчылары туттурган. «Убса-Нур» ыйгылаажының камгалалдыг девискээрлеринин бирээзи Барыын-Хемчик кожунунуң Куп-Хөлгө оор езу-биле балыктап турган Р.Гарифуллин биле Е.Кушнаревка хоойлу езугаар кеземче херзэн онааган. Оон ыңай ол-ла девискээрдэн 2014 чылдың сентябрьда Хакасияның чурттакчылары А.Ербягин, А.Чебодаев 952 ак балыкты чөпшээрел чок тутканы дээш херекке онаашкан. Оларны РФ-тин Кеземче херзэ-биле 1580500 рубльге торгоан, чедирген когаралын эгидеринге 626060 рубльди онааган. Оон-даа өске чижектерни хамаарыштырып болур.

— Чылдың кайы үезинде балыктаарыл, Владимир Чылбакович?

— Бо чылдың февраль 3-тен эгелеп Барыын-Сибирийн балык ажил-агыяның суг хөөлбектеринге балыктаашкынның чаа чуруму күштүг болуп кирген. Дүрүмнүң тургузуунда улуг өскерлишкын чок. Енисейн девискээринге балыктаарының корум-чурумунда айытканы-биле апрель 20-ден июнь 20-ге чедир, бистиң республиканың хөлдөргө май 1-ден июнь 30-ге чедир часкы балыктаашкынны хоруп турар.

— Балыктаар күзелдиг чонга чүмү сүмелээр силер?

— Чурумну сагып, чөпшээрелдиг балыктаарын сүмелээр мен. Корум-чурум үрөп болбас, долгандыр турар бойдус хүрээлениң камгалаар. Хоойлу-дүрүмге чагыртып, бойдусту болгаш суг курлавырларын хумагалыг ажыглаарынче чонну кыйгырдым. Бир эвес камнап, хумагалавас болзувусса, балык-байлаң хөй-даа болза, эвээжеп болур.

— Балыктаашкын талазы-биле тодаргай чугаалап бергениңер дээш четтирдим, Владимир Чылбакович.

Анисья ТЮЛЮШ чугаалашкан.

ШАГААН-АРЫГДА «ЧЕЛЭЭШ»

Чоокта чаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Улуг-Хем кожунуң ажилчын сургакчылаашкынының үезинде Шагаан-Арыг хоорайга чаа «Челээш» уруглар садының байырлыг ажыдышкыны болуп эрткен.

Улуг-Хем кожунуң чагырга даргазы Мерген Анай-оолдун дыңнатканы-биле, Тываның Чазаның деткимчези-биле 25 чыл чедир туттунмаан, кагдынган тудугну чаа 2 каът уруглар сады кылдыр эде кылган. Уруглар садынче ээлчег саны кызырылган, ам ында 160 чашты тургускан, 44 кижини ажилче хаара туткан. Чаа уруглар садына херек дериг-херекселди бүрүнү-биле четчелзэн.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тус черниң чурттакчыларының өөрүшкүзүн деңге үлөжип, коллективке байыр чедиргеш, чаа туттунган бажыңның девискээрин дүрген долгандыр ногаанчыдарын чагаан.

«Шагаан-Арыг хоорайда дыштаныр хуннерде янзы-бүрү культура-массалыг база спортчу хемчеглер эртип турарына өөрүп тур мен. Хоорайда амыдырал чоруп турар, ол шын-дыр. Чурттагыч чонну ажил кылбас, чалгаа чорукче, ойнаар автоматтарже, хоруглуг арага-дары садар «адрестерже» эгилдирбейн, ажы-төлүвүстүн карактарының чажыңга акша ажилдап алыр дээн кижилер-биле туржур ужурулгусу» — деп, ол чонну кыйгырган.

Чаа уруглар садтары колдуу шупту кожуннар төптөринде ажиттынып эгелзэн. Чоокта чаа Каа-Хем биле Чеди-Хөл кожуннарда, Кызыл хоорайга ажиттынылаан.

Бистиң корр.

Чаа ном

СОНУУРГАП НОМЧУДУМ

Улуг Тиелелгениң 70 чылында Валерий Ховалыгович Кара-оолдун үндүргени тыва дайынчылар дугайында «Эр адын бадыткаан» деп номун сонуургап номчудум.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде немец фашизмге удур тулчуп турган тыва эки турачылардан аңгыда, 1950-1953 чылдарда Көрей дайынның киржикчилеринин дугайында бижээни база солун болду. Адаларының дайынчы эрес-маадырлыг ат-алдарын Тываның оолдары Афган дайынына база бадыткааннар. Эң ылаңгыя Валерий Ховалыговичниң оолдары Кара-оол алышкылар төрөл бөлүүнүң адын сыкпааннар. «Эр адын бадыткаан» деп номунда автор Чечен дайынның дугайында база бижээн.

Валерий Кара-оол — ниитизи-биле 5 номнуң автору. Ооң «Эр адын бадыткаан» деп солун уткашынарлыг, каас-чараш номун чон номчуп, экини эки деп үнелер бээр дээрзи чигинниг чок.

Мартын САНДАЙ-ООЛ.

Кызыл хоорай.

АЛАШ БУГАЗЫН ДАГААН

Алдан-Маадыр суму чагыргының даргазы Алик Монгушунда Хурал даргазы Арбы Ооржак, ол ышкаш суму чагыргычызының даргазының орлакчысы Раиса Ооржак кандыла-бир чугула хемчеглер болудей бергенде, суурда хөй-ниг организацияларның коллективтерин, идепкейлиг чурттакчонну хаара тудуп, эвилелде чаңчыккан.

Оран-тандызын дагып, чечуртунуң каракка көзүлбес «элрин» хемгерип, келир өйде олчомактыг, аас-кежиктиг, өөрүшкү маңайлыг болурун күзеп, чалбарып чүдүлгени-сүзүглелди эрттиретурары чаңчыл. Чоокта чаа тодогаа чурттаарының улуг магадылдын, келир күзүн эгээртинмес элбүдүттү алырын, далай ышкачалгып турар чаагай тарааны ажалестүрерин оштап, аажок улуг хайыдилеп, Алаш бугазының дөзүн дагааннар. Улуг назынныглар амдасүзүннүг аш-хемнерниң дээжи, улуг одагже, саңче өргүп, артыжа чүдүп, тейлеп, бурун өгбелерниң эчаңчылдарын кылганнар. Кожууну, даа ламазы Олег Сарыглар номна кылып, сарыг шажын талазы-биле өөредиглиг сургаалды кылган.

Тараажы кижиге демир-хүүрекүскун-хаай болгаш өске-даа чөлсө херекселдер эргежок чугула дээзи билдингир. Ынчангаш сумуну удуртулгазы тараажылар аразында демир-хүүрек сыптаарының талазы биле тускай маргылдааны эрттирген. Аңаа 19 тараажылар киришкен. Тиелекчилерни шаңнап-мактаа. Демир-хүүрек сыптаарының мөөрей дээр-ле, тараажыларны кели үеде элбек дүжүттү ажаап алырынкыйгы-дыр.

Суурнуң чурттагыч чонну байырлап хуннеринде күш-ажылчулап хей-аът, тура-сорук киригчыскаалдарга каас-шиник лозунплататтарлыг, национал хептерли идепкейлиг киржип турары кайгамчык.

Алдан-маадыржылар 4 чыл улам кожунуң сумуларының аразындан Тайбыңның, күш-ажылдың эп-сеткил каттыштырылганын байырлалы Май 1-де бирги черни ап, демниин көргүскеш, шаңнадып мактаканнар. Улуг Тиелелгениң 70 чылын база Май 1 байырлап таварыштыр кожун төвү Суг-Акса суурга байырлыг чыскаалга үени темазына таарышкан, онзагай каасталгалыг, хевир көрүштүг, шынарлы киришкеш, алдан-маадыржылар тиелекчи болган.

Аныяк чораан чылдарында «Алдан-Маадыр» колхоз, совхозтун экономиказын, ажил-агыян бурунгаар хөгжүдеринге эвээш эвес үлүг-хуузу кирип келген, хүндүлүг дышта-нылгада, ам-даа адак-бышкаа чикхоочуннар, суурнуң хүндүлүг чурттакчылары Сат Ондарның, Киров Кууларның, Борбаанай Ооржактын 80 харлаан байырлалын Алдан-Маадыржылар бир демниг демдеглер эрттиргеннер. Сумунуң удуртулгазы, культура ажилдакчылары, албан черлери, хоочуннарның дөргүл-төрелдери, ажы-төлдери, таныш-көрүштери хоочуннарда байыр чедирип, суй белек сөңнеп, оларга ам-даа чаагай чолду, узун назылаарын алгап-йөрээгеннер. Алдан-Маадыр суму чагыргазы моон-даа сонгаар хөй-ниитиниң күжүңгө даянып, боттутуг, дээштиг ажилдарны кылып чорудар дээрзи чугаажок.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожун.

Улусчу чаңчылдар чылынга

«САМАГАЛДАЙ – КЫЗЫЛ»

Шыңгырааның «Сагындывыс» деп ырызы.

Май 14-те Тываның бурунгу Самгалдай биле амгы Кызыл хоорай аразында аял-агыйжы аян-чорунун үезинде Бурятияның күрүнениң национал ыры болгаш танцы театры «Байкалдың» «Угайм сүлдэ» («Өгбелерниң сүлдэзи») деп шиизин аалчылар кызылчыларга бараалгаткан.

Тоолчургу, маадырлыг шиизинде бурят-моол культураның кайгамчык төөгүзүн бүгү делегейиң муң-муң көрүкчүлеринге 10 чыл дургунда бараалгаткан. Апрель айда ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын Бурятияга аял-агыйжы аян-чорунун үезинде Тыва биле Бурятияның культура адырының кады аял-агыйжы дугуржулгазынга ат салган. Ынчангаш бо удаада «Байкал» театры Тывада аалдап кээп чораан.

«Угайм сүлдэ» деп ийи көргүзүлгү шиини 2005 чылда моол дылдыг чоннарның тоолчургу чугаазына үндезилеп тургускан. Ол шиини тургузарына моол дылдыг

чоннарның этнозун өөренип, ырыларын, костюмдарын чогаадып тургузарына эртем аял-агыйжыларының арга-сүмезин ап тургаш, хөй чылдар дургунда берге аялды кылган. Шииде моол дылдыг чоннарның аас чогаалын база тус черниң онзагайын, чаражын, бурун ырларның болгаш танцының онзагай бүдүжүн көргүскөн.

Амгы үеде бо шии Бурятияның делегей база Россия чергелиг шуулганнар, фестивальдар, аял-албан ужуражылгаларының программасынча кирип турар. 2006 чылда Россияның Чазаның культура адырының дээди шаңналына төлөтүг болган.

«Угайм сүлдэ» — аялга, шимчээшкн, сагыш-сеткил оттуушкуну, хуулгаазын... Сайзыраңгай амыдыралдың чаңгыс аайлашкаандан могапшылаан кижиге ол — оожургал, дыш. Бурун үеде кирип, сагыш-сеткилинге чоок билдингир, мөңгө чүүлдерни бодаар арганы алыр: эки биле бак, ак биле

«ӨГБЕЛЕРНИҢ СҮЛДЕЗИ»

Бурятияның культура сайыды Тимур Цыбиковтун Тывага аял-агыйжы аян-чорунун үезинде Бурятияның күрүнениң национал ыры болгаш танцы театры «Байкалдың» «Угайм сүлдэ» («Өгбелерниң сүлдэзи») деп шиизин аалчылар кызылчыларга бараалгаткан.

Тоолчургу, маадырлыг шиизинде бурят-моол культураның кайгамчык төөгүзүн бүгү делегейиң муң-муң көрүкчүлеринге 10 чыл дургунда бараалгаткан. Апрель айда ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын Бурятияга аял-агыйжы аян-чорунун үезинде Тыва биле Бурятияның культура адырының кады аял-агыйжы дугуржулгазынга ат салган. Ынчангаш бо удаада «Байкал» театры Тывада аалдап кээп чораан.

«Угайм сүлдэ» деп ийи көргүзүлгү шиини 2005 чылда моол дылдыг чоннарның тоолчургу чугаазына үндезилеп тургускан. Ол шиини тургузарына моол дылдыг

чоннарның этнозун өөренип, ырыларын, костюмдарын чогаадып тургузарына эртем аял-агыйжыларының арга-сүмезин ап тургаш, хөй чылдар дургунда берге аялды кылган. Шииде моол дылдыг чоннарның аас чогаалын база тус черниң онзагайын, чаражын, бурун ырларның болгаш танцының онзагай бүдүжүн көргүскөн.

Амгы үеде бо шии Бурятияның делегей база Россия чергелиг шуулганнар, фестивальдар, аял-албан ужуражылгаларының программасынча кирип турар. 2006 чылда Россияның Чазаның культура адырының дээди шаңналына төлөтүг болган.

«Угайм сүлдэ» — аялга, шимчээшкн, сагыш-сеткил оттуушкуну, хуулгаазын... Сайзыраңгай амыдыралдың чаңгыс аайлашкаандан могапшылаан кижиге ол — оожургал, дыш. Бурун үеде кирип, сагыш-сеткилинге чоок билдингир, мөңгө чүүлдерни бодаар арганы алыр: эки биле бак, ак биле

кара, чуртталга биле өлүм. Бурят төрөл аймактың угу, «9» деп санның, оттуң күжү база ыдык чер-чуртунга, ак-көк дээринге, арга-арыгның, хову-шөлдүн, сугун ээлеринге ынакшылдың дугайында тоолчургу шии.

Бурят төрөл аймактарның ызыгуурунун дугайында кайгамчык тоолчургу чугаада өгбелеринге мөгейигни аялга, шимчээшкн бүрүзүндө көргүскөн. Ынакшылдың чалымын база көөр хөөн чок чорукту, оожум амыдыралды болгаш улуг чедишкннерни, арыг болгаш күштүг сагыш-сеткил хайнышкынын шиини көрүп оргаш, эскерип болур.

Тыва көрүкчүгө бурят чоннун культуразы, чаңчылдары, уран чүүлү чоок, билдингир. Улусчу чаңчылдар чылында Тыва биле Бурятияның аразында кады аял-агыйжыга атты салганы эки демдек. Ынчангаш «Байкалдың» Тывага оюн-көргүзүүнүн сөөлгүзү звес, амдаа уламчылаар.

Алдынай СОЯН.

«Байкал» театрының чараш оюн-көргүзүү.

...СААР ИНЕКТИГ ЧОРААН

Бистиң өгбелеривистен келген чаңчыл — келин айтырып, куда эрттирерде уругнун болгаш оолдун ада-иези-биле дугуржулга кончуг күштүг турган. Ынчаар өгбелер каан аныяктар кажан-даа чарлыр дугайында чугаа кылбас, оларга саазын кырында бижээн кандыг-даа херечилер херекчок. Амгы үеде чарлыр чорук дыка хөй, оон түннелинде бүдүн звес өг-бүлелер, ада чокка өзүп олурар аял-төл дээш нарын айтырылгар көвүдээн.

Эрги шагда уругнун 3 харлыында бажын хылбыктаарда хан төрөли улуг кижии оон бажының дүгүн бичии хылбыктап кескеш, кыс мал айтыр. Уруг улгаткыже ол мал кодан чедир өзе бээр.

Аныяк өг-бүлениң уруглары беш-алды хар чедер бергеш-ле, ада-иезинге дузалажып эгелээр: кыс уруглар өшкү саар, оолдар хой кадарып, мал чеми белеткежи, тараа тарыжар. Улуг улус ол чымыштыг аял кылыр дээш арага ижер чайы чок, хөй аял-төл мал-маган азыраар, мээң үемде эң-не кы-

дыкы ядызымаар өг-бүлө безин бир аъттыг, ийи саар инектиг, 30 хире хой-өшкүлүг турган.

Амгы үеде суурларда чамдык улус мал-маган турдар хамаанчок, ногаа, картошка өстүрер огородтарында бок, чашпан үнген боор. Мээң өгбелерим Кызылдан Ырак звеске чурттап чораан болгаш оон кедээинде хавак кырынга кадарчылар инектерни ээлеринден хүлээп алгаш, санап турганын көргөн мен. А бир шыдыраа мыйыстыг улуг инекти С. К. Тока дарганың деп турарын дыңнаан мен. Ол үеде Кызыл хоорайның чурттакчыларының саны 42 муң хире, а малдың саны 40 муң ажыг турган.

Мен 1950 чылда Танды кожууннун комсомол райкомунун бирги секретары турган мен. Ынчан С. К. Тока дарга кожууннун партия, совет аял-агыйжыларын чыып алгаш, малдан тудунар, амыдыралывыс моон хамааржыр, бисти мал чөмгөрер, хөпкерер, эмнээр деп чагып турган чүве. «Мээң шыдыраа мыйыстыг инээм одардан кылаштап олурар, өске инектерниң бажына чоруп олурар, даргалап чорур

хевирлиг» — дээш, хо-хо деп каттырганын үргүлчү сактыр мен.

ТАР үезинде арага ижипкен кижини кара-бажыңга олуртуп каар турган. 1935 чылга чедир Тывага беш-ле санныг шагда аял-агыйжылары турган, ийизи Тамара Чаш-ооловна Норбунун акылары дээр чүве. Дөрбөттөрдөн (Моол) аът оорлаан тыва кайгалдар ийи-чаңгыс турган-на харын.

Амгы үеде келин айтырарда, куда, шайлаалга эрттирерде албан хөй ужа-төш, эът-чөм чарыгдап, массалыг арагалаашкын кылып турарын «Шын» солунга база бижиди. Мен бодум ийи чыл бурунгаар ак-баштыгларның ыры, танцы ансамблин тургузуп алган мен. Программавыс кадык амыдырал-чуртталга, кижилерниң хей-аьдын көдүреринче угланган. Бир звес өг-бүлө бүрүзү ырлап, танцылап турар болза, кудумчу, суур шупту ырлап, танцылай бээр. Мындыг эки чүүлдер бистиң чаагай чаңчылывыс болур ужурлуг.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ. Шагаан-Арыг хоорай.

«Амбын-нояннар» деп көргүзүг.

Чуруктарны хуу архивтен алган.

ӨӨРЕДИГЛИГ МАРГЫЛДАА

Мөөрей, мөөрей...

Ыдыктыг Бай-Тайганы дагыыр

Кызыл кожуунун өөреникчилеринге «Чедишкенин лидер» деп школаларга эртер мөөрей «Эврика» немелде-өөредилге төвүнге болган. Ол дээр, эң дидим, бүгү чүүлге шылгараңгай, чедишкенин, шилиттинген уруглар аразына эртер маргылдаа. Аңаа 8 команда удуртукчу башкылары-биле киришкен. Команда бүрүзү тускай кыйгылыг (девиштиг), ырлыг, шериг хептиг. Кол темазы Улуг тиилелгениң 70 чылы база Кызыл кожуунун 70 чылына тураскааткан. Команда бүрүзү чурттап турар суурунда фронтучуларның, күш-ажыл тылының киржикчилеринин дугайында шинчилел ажилдарын түңнел, эш-өөрүңе таныштырган. Кайыдаа школаның лидерлери Ада-чурттуң Улуг дайынына киришкен өгбелерин, оларның маадырлыг херээн сеткил-чүректин дүвүрели-биле сактып мөгейген. Команда бүрүзүнүн электронуг тайылбырын кылган.

Лидер кижикан кыдыг-даа байдалда бирги одурууга чоруун бо мөөрейниң киржикчилери бадыткаан. Олар шериг темазына уран чүүл талазы-биле танцы теверинге, ырлаарына, шүлүктээринге талантызын көргүскен. Оон ыңай Кызыл кожуун бо чылын 70 чыл оюн база демдеглээр. «Бир звес мен чагырга чериниң даргазы болзумза...» деп чогаадыг бижириг негелдеде кириген. Аңаа киржикчи

бүрүзү бодунун бодалдарын илереткен ажилдарын таныштырган. Ында кожуун, суурунун байдалын, келир үеде сайзыралы дээш сагыш чогаашкынын сеткилин ханызындан чугаалаарга, солун-даа. Чижээлээр, Шамбалыг школазының 10-гу классчызы Оюна Монгуш: «Чүгге кожуунда звес, а республикада арагалаашкын айтыры дыка дүвүренчиг байдалда. Кижилерниң социал амыдыралы куду, ынчангаш салдынчак. Кижилерниң сеткилин сергедири-биле суурга тускай бөлүктөр тургускаш, доктаамал ажыктыг хемчеглер чорудар. Улуг кижилер кудумчуларга таакпылап, эзирик чоруурга, бичии кижилерниң караанга чаңчыгып каар, харындаа өтүнер апаар. Бо талазы-биле хоойлу-дүрүмнү саазына звес, а херек кырында ажилдадыр. Шамбалыгта суг айтыры берге болганда, чер-черлерге кудук каскаш, хоорзалар дамчыштыр хову-шөлдерни сугтарар. Тараа-дүжүт өстүреринче ажил чок аныктарны эвилелдээр...».

Дараазында Кур-Чер школазының өөреникчизи: «Бистиң суурга даараныр комбинат туткаш, чаңгыс аай школа формаларының бергедээшкенинден уштунар. Машина-тудуг заводун ажайдар. Хей тракторлар, комбайннар кылгаш, картофель, тараа тарыыр, бисте чер четчир. Кажан тараа, сиген арбын болурга, мал-маган фермазын тударга, эът-даа, сүт-даа хей боор, кижилерниң кадыы экижиир...».

«Бир звес мен Баян-Кол сумузуңуң даргазы болзумза, чон дээш, кабинеттерге олурбайн, суурувуста Культура бажыңы, библиотека, спорт залдар тудар ийик мен. Эң дүвүрээшкениң айтыры — Кызыл — Баян-Кол — Терлиг-Хая аразында оруктар, аңаа дески оруктар туттурар мен...».

Мындыг чаагай бодалдарны команда бүрүзү боттарының чогаадыларында бижип турар. Шынап-ла, бо лидерлер эртем-билиглиг апаргаш, бо күзелдерин боттандырып шыдаар үе келир.

«Чедишкенин лидер» деп мөөрейниң сорулгазы — келир үеде езулуг шылгараңгай, тергил чедишкенин кижилерни амыдааштан өөөредип кижизидери. Кызыл кожуунун өөөредилге эргелелин удурткан бо ажыктыг маргылдаа барык бүдүн хүн үргүлчүлээш, тергилерниң тергилерин илерээш. Номинация аайы-биле сес командадан Т.Б.Куулар аттыг №2 школазы 1-ги черге, 2-гизинче Элегес-Аксы школазы үнген, 3-кү черни Кур-Чер, «ЮИД» №1 база Шамбалыг школалары үлешкен.

Бо улуг хемчегге кожуунун өөөредилге эргелелин ажилдакчызы Е.К.Хомуш, «Эврика» төптүн башкылары Л.В.Соломанова, М.В.Монгуш, С.М.Комбу-Сюрюн болгаш командаларның удуртукчу башкылары үре-түңнелдиг ажилдаан.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУЛЬТУРА ЯАМЫЗЫНЫҢ дыңнадыры болза, Россия Федерациязының Культура яамызының уругларның культура-таныштырылганың национал программаның күүселдезин уламчылап турар. Ооң-биле холбаштыр Россияның хоорайларынче экскурсияларынга киржир күзелдиг уругларны чыып турарын чарлап тур.

Бо чылын Тыва Республикага дараазында черлерге чедериниң квоталарын тускайлаан:

1. «Амыдыралдың оруу» (Санкт-Петербург — Ленинград облазы) — 99 кижик.

2. «Бистиң артывыста Москва!» (Москва — Калуга — Тула) — 66 кижик.

Телевизилге киржириниң хуусаазы — 2015 чылдың май 15-тен ноябрь 15-ке чедир. Өөреникчилерниң болгаш оларны үдеп чоруур кижилерниң чурттаарына, аъш-чеминге болгаш экскурсиязына чарыгдалдарны федералдыг бюджет төлээр, сургуулдарның камгаладылгасы болгаш транспорт чарыгдалдары — ады-иелерниң акша-хөреңгизи.

Тыва Республикада телевизилдин башкарыкчызы — ТР-ниң Культура яамызының туризм талазы-биле департаментизи, Дина Дмитриевна Кыргыс, телефон 39422-3-44-33; 913-354-0660, e-mail: oteldtourizm@yandex.ru

Садыг-тудуг компаниязы «СТРОЙ МАСТЕР»

Кылып турар ажилдары: бажыңнар, садыглар, гаражтар. Тудуг материалдары, соңгалар, экиктер, газобетон, гипсокартон, болгаш белен бажыңнар комплектилерин, бензоэлектрострументилер, быжыглаашкын (крепеж), пластик соңгаларга херек чүүлдер садып турар бис. ОТП-Банк, Альфа-банклар таварыштыр чээлиге база садып ап болур.

Харылзажыр тел: 8-923-555-77-27; 8(39422)2-27-27. Адреси: Кочетов кудумчузу 162/1

Телевизилге үндезинге парлаан.

Извещение

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Кужугет Эдуарда Константиновича** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель населенного пункта, общей площадью 1509 кв.м, (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Цветочный бульвар д. 35, под индивидуальное жилищное строительство.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А. Куулар.

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв 1-де ангор өшкү дүгүн, хой дүгүн акшага улуг өртек-биле садып ап турар.

Хой дүгүн дуска орнажып ап болур. Ангор дүгүн хуу ажил-агыйлыг араттар дугуржулга өртекке дужаап болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны.

«Регион 17» КХН, Интернациональная кудумчузу, 151, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

КХН «РЕГИОН 17». ИНН 2455030034.
Телевизилге үндезинге парлаан.

Мөчээ кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.
Хем ол чары, Саянский переулук, 23.
Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номерни парламгаже дужаганы: график езууга — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парламгаже материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Шөңне КУУЖААН.